

Хоменко Наталія (Київ)

94 (477) 316.476.34:-057.87

РЕАКЦІЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ НА ВИКРИТТЯ КУЛЬТУ ОСОБИ СТАЛІНА

У даній статті охарактеризована реакція студентів України на закриту доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПРС. На основі документальних джерел, інтерв'ю, спогадів досліджено, які питання виникали у молоді під час вивчення тез закритої доповіді М. Хрущова. Зокрема, авторка приділяє увагу впливу цієї події на поведінку та світогляд окремих студентів. У дослідженні також проаналізовано особливості сприйняття закритого листа ЦК КПРС студентством Західної України.

Ключові слова: культ особи, реакція, студенти, закрита доповідь, М.Хрущов, XX з'їзд КПРС, поведінка, світогляд.

Донині тривають дискусії вчених щодо значення доповіді М.Хрущова на XX з'їзді 25 лютого 1956 р. «Про культ особи та його наслідки», в якій було засуджено репресивну політику Й.Сталіна та окремі прояви тоталітаризму. Ця доповідь була тактичним кроком на шляху здобуття влади М.Хрущовим, однак його подальша активна реформаційна діяльність, незважаючи на її суперечливість, поверховість і незавершеність, все ж досить позитивно позначилася на суспільно-політичному житті країни: послабився ідеологічний тиск, були створені умови для критичнішого сприйняття населенням офіційній інформації, дещо послабилася зовнішньополітична і культурна ізоляція СРСР, покращилося матеріально-побутове становище жителів країни тощо. Ці зміни започаткували процеси трансформації суспільної свідомості і позитивно вплинули на морально-психологічний стан та світогляд більшості радянських громадян.

Дослідження проблем XX з'їзду, хоча і фрагментарно, однак розглядається здебільшого в узагальнюючих працях з історії України другої половини XX століття (В.Даниленко, В.Баран)¹, філософських роботах, зокрема, М.Колесова тощо². Кількість наукових публікацій, безпосередньо присвячених даній проблемі, як правило, зростає у річниці відзначення дат з життя М.Хрущова та проведення XX з'їзду³. В них аналізуються передумови, причини, наслідки, значення XX з'їзду, його вплив на наступні суспільно-політичні процеси в країні. Окремі роботи висвітлюють реакцію на доповідь М.Хрущова різних соціальних груп України (О.Бажан та Д.Омельчук)⁴, однак настрої студентів, найбільш активної групи соціуму, залишаються поза увагою вчених.

Окремих аспектів цієї проблеми торкалися російські дослідники, зокрема, Є.Зубкова, Ю.Аксютін, О.Пижигов⁵. Доповідь М.Хрущова на XX з'їзді сприяла переосмисленню суспільством не лише ставлення до особи Сталіна, але й до всього пережитого країною в роки, коли він очолював партію та державу⁶. Актуальність цієї теми засвідчує і поява окремих джерелознавчих розвідок російських вчених. Так, наприклад, на сторінках часопису «Вопросы истории» (2006, №№8–10) було вміщено матеріали доповідних записок, адресованих Ленінградському обкому та міськкому КПРС, ЦК КПРС, Президії КПРС від Г.Панкратової, історика, головного редактора згаданого видання. У березні 1956 р. її було відряджено до Ленінграду для пояснень інтелігенції міста рішень XX з'їзду. Матеріали свідчать, що поряд з повною підтримкою доповіді М.Хрущова та засудженням діяльності Й.Сталіна, у жителів міста виникали досить гострі питання щодо певних реалій радянської дійсності. Частина населення відчувала розпач та розчарування не лише в особистості вождя, а й у поведінці його оточення. Іноді порушені ними на зборах теми не завжди співпадали із загальною концепцією ні старої, ні нової партійної політики⁷.

Російські дослідники життя студентської молоді радянського періоду, зокрема, О.Герасимова, Л.Сіліна, здебільшого зосереджувалися на вивченні загальних політичних настроїв цієї соціальної групи. Реакція студентства на розвінчання «культу особи» спеціально ними не розглядалася, їх увагу здебільшого привертала форми і характер виступів молоді, викликаних даною політичною подією⁸. У монографії Л.Сіліної згадується участь у цих процесах і українського студентства, проте в її роботі мають місце деякі фактологічні помилки, що в жодному разі не можна ставити в докір дослідниці, адже інформація, яка надходила з республіки до центру, часто не перевірялася, а тому мала ряд перебільшень і перекручень⁹. Таким чином, реакція українських студентів на «культ особи» залишається недослідженою як в українській, так і російській історіографії.

Мета даної статті полягає у вивченні реакції студентської молоді на закриті доповідь М.Хрущова, проголошену на XX з'їзді КПРС 25 лютого 1956 р. Дана проблема надзвичайно широка, тому ми не претендуємо на вичерпність у її розробці. Зважаючи на це спробуємо розв'язати такі завдання: вивчити особливості сприйняття молоддю інформації про культ особи Сталіна; з'ясувати, які питання виникали у студентів під час ознайомлення із доповіддю М.Хрущова; виявити, які фактори стали визначальними у характері оцінок студентством діяльності Й.Сталіна; встановити, як доповідь відобразилася на їх морально-психологічному стані; проаналізувати особливості сприйняття «культу особи» студентами Західної України.

Перш ніж перейти до розгляду безпосереднього предмету нашого дослідження, слід відзначити, що студентська молодь 1950-х рр. належала

приблизно до однієї вікової групи, народженої 1932–1941 рр., її дитинство припало на воєнний та повоєнний період, і тому саме вона була вихована у класичних традиціях сталінізму. Це покоління входило у життя (в школу, вищий навчальний заклад, виробництво) із словами: «Дякуємо товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство!», всі заклади та інститути працювали на закріплення засвоєного з раннього дитинства почуття вдячності — до Сталіна, до партії¹⁰. Цей ракурс дитинства радянського повсякдення пригадувала Н.Світлична. Її улюблена вчителька української мови, майже кожен урок закінчувала «здравницею мудрому вчителеві та вождеві»¹¹. Радянська ідеологія була невід’ємною частиною свідомості цього покоління. Й.Сталіна ототожнювали ледве не з Богом, — принаймні чимось недосяжним, наймудрішим і найріднішим.

Щоб краще уявити цей феномен, слід звернутися до спогадів та усних свідчень, які описують саме реакцію на його смерть 5 березня 1953 р. М.Котляр, студент 1950-х рр. Київського державного університету (далі — КДУ), згадував, що смерть Сталіна для нього стала особистим горем: «...Мені було дуже боляче. Всі вийшли у двір, були увімкнуті гучномовці, ми слухали, стоячи у снігу, без шапок, багато хлопців плакало, причому плакали ті, хто воювали»¹². В.Андрушко, який навчався тоді на третьому курсі Чернівецького університету, про згадану подію писав: «Повідомлення про смерть тирана зустріли таким плачем, що я аж не повірив своїм очам та вухам. Якесь дівчина істерично вигукнула: “Краще б я померла, чим до цього дожила!”»¹³. «Моє навчання в університеті почалося в... — рік смерті Сталіна. Цю подію я сприйняла як особисту та всенародну трагедію. Я була тоді довірливим підлітком...», — писала майбутня шестидесятниця Н.Світлична (1953 — 1958 рр. вона навчалася на філологічному факультеті Харківського університету)¹⁴. Така реакція була характерною та типовою для переважної більшості студентської молоді того часу.

Смерть вождя для більшості молоді стала емоційним потрясінням. Їм, як і практично всьому населенню СРСР, було важко уявити подальше життя без Й.Сталіна, який був для них гарантом стабільності та миру. На питання створеної автором даної статті анкети «Як ви відреагували на доповідь М.Хрущова про розвінчання культу особи на XX з’їзді КПРС 1956 р.?», респонденти, які 1953 р. ще навчалися в школі, насамперед звертаються до спогадів про його смерть, а потім вже дають відповідь на конкретно поставлене питання¹⁵. Так, наприклад, В.Горбик, голова учнівського комітету в 1953 р., спочатку пригадав події, пов’язані з смертю генсека, зокрема, як на шкільних зборах він сказав присутнім: «...Якщо раніше двійка була просто погано, то зараз — злочин. Для нас то була трагедія», а згодом продовжив оповідь про розвінчання Й.Сталіна (1954 р. він став студентом історико-філософського факультету КДУ): «Я пам’ятаю ті збори

у великому залі, нас зібрали, поінформували про особистість Сталіна. ХХ з'їзд на мене мав колосальний вплив і перевернув світогляд»¹⁶. Образ Й.Сталіна був невід'ємною частиною повсякдення більшості, і тому не дивно, що його смерть прирівнялася практично до особистої трагедії.

Поряд з обожнюванням Й.Сталіна в студентському середовищі ще за життя вождя побутувало і скептичне ставлення до його діяльності. Прикладом може слугувати поведінка активного на той час комсомольця, секретаря комітету комсомолу Сталінського (Донецького) державного педагогічного інституту, студента 1950-х рр. І.Дзюби. Атмосфера страху не так укорінилася у свідомості населення східного регіону (здебільшого росіян), адже там, на думку вищого партійного керівництва, «український буржуазний націоналізм», з яким в центрі велася боротьба, не мав ґрунту для розвитку та поширення, і це дещо «приспало» пильність радянського режиму, тому деякі студенти дозволяли собі різні «крамольні» для того часу висловлювання. Наприклад, І.Дзюба та його друзі ще за життя Сталіна розповідали про нього анекдоти, кепкували з газетних штамів про нього тощо. Наприклад, вислів з «Соціалістичного Донбасу»: «Йосиф Віссаріонович повідомив радянському народу... » вони перефразовували: «Йосиф Віссаріонович втімяшив радянському народу»; «Йосиф Віссаріонович цикнув радянському народу» тощо¹⁷.

Вже 1952 р. у І.Дзюби з'явилися сумніви щодо відповідності реального життя до теоретичних положень соціалізму. В день відкриття ХІХ з'їзду КПРС на комсомольській конференції інституту І.Дзюба зробив звітну доповідь, в якій засудив «за безладдя і неподобство» діяльність парторганізації, парторгів, директора інституту, яка не відповідає радянському способу життя. Більшість студентів підтримала його оплесками, а шоківане начальство оголосило перерву. Все ж після тривалого розбору цього інциденту на рівні комсомольських та партійних комітетів хлопцеві все ж дали можливість завершити навчання у ВНЗ. На думку І.Дзюби, ця історія для нього могла б закінчитися погано, якби не помер Сталін. Проте автор спогадів додавав: «...Коли він помер (авт. — Й.Сталін), це було велике горе. Пригадую: 6-година ранку, коли повідомили по радіо, — і в один момент увесь гуртожиток здригнувся від плачу. Такий всенародний рев разом піднявся, що задрижали стіни гуртожитку. Всі плакали, і я плакав...»¹⁸.

Отож, у першій половині 1950-х рр., коли більшість студентської молоді сприймала життя таким, яким його зображала ідеологічна пропаганда, серед окремих радянських студентів спостерігався скепсис щодо діяльності партії та комсомолу, що знаменувало неоднозначність у оцінках ними майбутньої закритої доповіді М.Хрущова.

З її текстом 1956 р. спочатку було ознайомлено всі партійні осередки трудових колективів, а згодом і все населення, в тому числі і студентів

вищих навчальних закладів. Типовою виявилася атмосфера, в якій зачитувався лист у ВНЗ. Сучасники пригадують, що в актових залах, заповнених вщент, серед присутніх студентів панувала «мертва» тиша. Студентська аудиторія була «паралізована» шоком від отриманої інформації, особливо ж молодь, яка не так давно ідеалізувала Й.Сталіна. Наприклад, П.Тригуб, студент-історик Харківського університету (далі — ХДУ), згадував: «Враження величезні, ми були присутні на поваленні кумира. Однак не всі студенти схвалювали доповідь, старші говорили: “Навіщо ворушити минуле?”»¹⁹. Подібні судження у пам’яті про цю подію залишилися і в іншого студента історичного факультету цього ж університету В.Кравцова: «...Я приступив до занять, будучи повністю впевнений, що все, що нам було повідомлено із історії та основ марксистсько-ленінської теорії, — істина. Всі знали про наближення ХХ з’їзду КПРС ...Чогось чекали. Але те, що трапилося, шокувало всіх. Сталіна, якого разом із Леніним стільки років вважали, — ні, не святим, — Богом, Хрущов розвінчав. ...Мені здається, що ХХ з’їзд КПРС ...надав можливість вперше думати. Ми перестали боятися говорити»²⁰.

Збентежило це і молодь, сім’ї яких постраждали від репресій в 1930-ті рр. Ще до знакової події про окремі фрагменти діяльності вождя ці студенти знали від батьків. Наприклад, батько М.Котляра ледь уник арешту в 1937 р. «Так, ХХ з’їзд вплинув дуже на мій світогляд, я повірив, тим паче я знав від батька, який мало розповідав, але розповідав... Я сприйняв це з якимось почуттям задоволення, що все таки все стає на місце»²¹.

За спогадами студентки 1954–1959 рр. біологічного факультету КДУ І.Майко, її сім’я постраждала від репресії 1930-х рр., тому новина для неї не була несподіваною, і особисто вона сприйняла її дуже позитивно. В той же час респондентка була переконана, що частину присутніх це повідомлення також не здивувало: «Багато хто знав про ці події, однак ніхто про це не говорив — почуття страху за десятиліття укорінилися на генетичному рівні»²².

Закриту доповідь М.Хрущова на ХХ з’їзді КПРС частина студентів сприйняла як чергову пропаганду партії. Наприклад, Г.Герасимова, студентка романо-германського відділення КДУ пригадує, що особисто для неї повідомлення про репресії Сталіна не набуло особливої гостроти: спочатку вона взагалі не повірила, адже ще 1953 р. всі (і вона в тому числі) оплакували смерть Й.Сталіна, «людини-зірки», «людини-Бога», і це повідомлення для неї було рівносильне дикості²³. Однак численні повторення та тлумачення цієї інформації на партійних та комсомольських зборах радянською пропагандою примусили студентство замислитися щодо сказаного на ХХ з’їзді.

Окремі студенти сприйняли цю доповідь достатньо пасивно, як щось закономірне. «Особисто я не радів і не був розчарованим, — пригадував В.Лізунов, який 1956 р. був третьокурсником металургійного факультету

Київського політехнічного інституту (далі — КПІ), — ми політикою не цікавилися, бо політика була абсолютно статична... Те що сказала партія і уряд сприймалося як істина»²⁴, — доповнював він. Таку реакцію на «культ особи» можна пояснити тим, що, починаючи з університетських років, респондент професійно займався туристичним альпінізмом. Регулярне перебування у тривалих спортивних експедиціях, де існувала своєрідна культура, наповнювали їх життя іншим сенсом. Він і його оточення, в силу обставин, були відсторонені від політики. Після ознайомлення із закритим листом він не помітив якоїсь жвавості у обговоренні цієї події одногрупниками, за його спостереженнями, все пройшло досить спокійно²⁵. За цією байдужістю можна розгледіти розгубленість, потрясіння від почутого та страх будь-що коментувати і обговорювати цю подію.

Під час розвінчання культу особи Сталіна з С.Лізуновим трапився курйозний випадок, який дозволяє чітко розгледіти особливості сприйняття даної події молодшим і старшим поколінням: «...Матеріали ХХ з'їзду нам — студентам — прочитали, ми взяли це до віdomу і поїхали на практику на Урал. Стали жити в кімнаті втрьох. Яюсь... почали дуріти, кидатися подушками. На той час портрети Сталіна ще висіли. І так трапилося, що Сашко, товариш, запустив подушку і — портрет Сталіна упав. Наступного дня адміністрація гуртожитку, де ми жили, між собою перешіптувалася: “Слухай, студенти так розсердилися на Сталіна, що збили його з стіни. Правда повісили його знову, але ж збили. А це ж Сталін... Далі гуртожитку це не пішло... але все могло бути”»²⁶. На відміну від аполітичної молоді, яка в основному з легкістю сприйняла нові реалії життя, авторитетність Й.Сталіна для комуністів старшого покоління залишалася беззаперечною тривалі роки.

За спогадами С.Кульчицького інформація про «культ особи», повідомлена на партзборах, від «нього відскакувала», він її не сприйняв. Сумніви почали зароджуватися згодом, коли юнак звернувся до інформативнішого джерела — польської газети «Трибуна люду». Усвідомленню того, що відбулося у недавньому минулому, послугувала також й інформація про повстання проти радянської системи в Польщі (жовтень 1956 р.). Про його причини С.Кульчицький дізнався від однокурсників-поляків²⁷. Отож, інформація, що надходила з нових джерел, також надала можливість робити молоді власні висновки.

Однак, С.Кульчицький зазначав, що особисто для нього кардинальні зрушення спочатку відбулися на рівні особи: «Значення мало, чому він став над законом, чому відбувалися всі ці речі 1937 р...?, — зміни на рівні свідомості проходили впродовж 1956–1958 рр., зокрема, інформація про недавнє минуле сприймалася набагато критичніше»²⁸.

Радянське життя ділилося на дві частини — ту, що прийнято було демонструвати публічно, й іншу — для себе і близьких людей²⁹. Така поведінка не була виключенням і для студентського середовища. Значну частину

його контингенту становила молодь, у свідомості якої глибоко укорінилися створені тоталітарною системою стандарти «подвійної моралі».

Прикладом може слугувати життя студента-історика 1956–1959 рр. Ужгородського університету (далі — УЖДУ) В.Кушніра, який під час навчання завжди демонстрував політичну активність, був комсоргом групи і в той же час вів щоденник, в якому фіксував дійсні свої переконання, які в основному засуджували радянську систему: «На кожному кроці зустрічав гніт і убогість, тяжку працю матері, яку часто заміняв у домашній роботі. Почала зростати ненависть до сільської адміністрації, а потім і вище³⁰». Під впливом тяжких умов життя та власного досвіду, ілюзії відносно радянської дійсності у хлопця розвіялися ще задовго до промови М.Хрущова: «Чомусь у моїй шкірі живе дві людини, одна хоче жити тільки для своєї шкіри, друга, живучи в цій шкірі, прагне чогось іншого і знаю чого. ...Тільки що я поділився своїми думками із сусідом по койці О.Синеюком. Він почав повторювати Сталіна. Я його переконав... Він погодився з моєю позицією, але, показуючи на біле покривало, зауважив: “Воно біле. Коли тобі скажуть, що воно чорне, ти почеші чоло і скажи, що воно чорне. По-іншому ти жити не будеш. Тебе навіть можуть виключити із університету”. А я шукаю наукового пояснення нашого способу життя. Його досить просто мені пояснив Синеюк»³¹.

Після оприлюднення доповіді М.Хрущова на XX з'їзді на той час першокурсник В.Кушнір записав у своєму щоденнику: «Останнім часом іде обговорення “діяльності” Сталіна. Смішний все таки народ! Нещодавно хвалили або лицемірили, не зупиняючись перед будь-яким паскудством. Зараз виявляється всі проти нього. ...Все більше злоби виникає до Сталіна у моїх товаришів, а особливо у цих двох комуністів із моєї кімнати (Антонюка та Сідея), а у мене до них. Хіба раніше цього не було видно? Сволота. Кожен співає в ту дудку, яку видає наш уряд та пани Хрущови. Одна собака зганьбила честь 1/6 світу, пролила море сліз і крові людей, принесла людям муки, які і я переніс. Ганьба нашому Уряду»³².

Батька В.Кушніра було репресовано, його сім'я зазнала поневірянь, осуду, зневаги. Зрозуміло, що з такими біографічними даними отримати освіту в себе на Київщині було практично неможливо, тому юнак, ймовірно, приховавши деякі факти свого життя, вступив до вищого навчального закладу Закарпаття. Хлопець знав про тяжке життя матері, тому розумів недоліки комуністичної системи. Досить рано він усвідомив правила подвійної моралі. Ніхто з оточення не підозрював його у нелояльності до влади. 1959 р. став для хлопця фатальним. Під час обшуку материнської хати органи КДБ, сподіваючись знайти компрометуючий матеріал на батька, знайшли щоденник сина. В.Кушніра було виключено із комсомолу та інституту.

Стандартами «подвійної моралі» керувалися здебільшого молоді люди, сім'ї яких зазнали репресій, тому ніяких ілюзій щодо «святості вождя» вони не мали, розвінчання «культу особи» лише поглибило їх розчарування у дійсності.

Отож, у сприйнятті студентством розвінчання «культу особи» не було однозначності. У відносно монолітному студентському середовищі виявилася різна реакція на одну й ту ж подію, яка безпосередньо залежала від соціального походження, сімейного, державно-ідеологічного виховання, особистого досвіду, рівня поінформованості про ті чи інші речі. З одного боку серед частини молоді, яка сприймала життя таким, яким його подавала офіційна пропаганда, ця подія викликала насамперед шок та сумніви у правдивості повідомленого, їм було досить складно позбутися сформованих ідеологічною пропагандою 1940–1950-х рр. стереотипів про «святість вождя», адже правда перекреслювала практично все, про що розповідалося в школі, у ВНЗ, писалося у періодиці, тобто автоматично змінювалася більшість усталених уявлень про радянську дійсність. З іншого боку частина цієї самої категорії молоді одразу ж сприйняла повідомлене М.Хрущовим на віру, адже вона звикла вірити в усе, сказане партією.

Поряд з тим одиниці, які ще на початку 1950-х рр. адекватно оцінювали недоліки суспільно-політичного життя та студенти, чії сім'ї зазнали репресій від радянської влади і які володіли деякою інформацією про події минулих років, доповідь М.Хрущова сприйняли досить схвально. Однак поведінка і висловлювання останніх не відрізнялися зовні від реакції та дій інших, вони не дозволяли собі активно або відкрито показувати своє справжнє ставлення до діяльності у минулому «вождя всіх народів», — тут спрацював психологічний комплекс радянського соціуму — страх за своє життя і життя родичів, який спонукав дотримуватися стандартів «подвійної моралі».

Під час вивчення та обговорення закритої доповіді у молоді виникало багато запитань, які торкалися широкого спектру проблем і стосувалися як минулих подій, так і подій їх сучасності. Зокрема, молодь КПІ цікавилася: «Чому про це не говорили раніше?», «Де було політбюро?»³³. Студенти-філософи Київського університету запитували: «Чому цитують постійно В.І.Леніна, якщо у нас немає культу особистості?», «Чому постійно зараз цитують М.С.Хрущова та М.О.Булганіна?», «Якщо існує колегіальність, то чому звільнили від обов'язків Голову Ради Міністрів Г.М.Маленкова? Адже могли його виправити і колегіально вирішити питання, в т. ч. питання розвитку сільського господарства?»³⁴. Для кращого ознайомлення із настроями та реакцією молоді на події ХХ з'їзду група працівників ЦК ВЛКСМ у березні 1956 р. відвідала ряд промислових підприємств та ВНЗ Москви. Молодь столиці РРСФР цікавилася ж самими моментами, що й українці: «Чому питання про культ особи не ставилося так гостро раніше?»;

«Чому до останнього часу художня самодіяльність вважалась поганою, якщо у ній не було пісень, які б славили Й.Сталіна?»; «Чому вчителі занижують оцінки, коли, відповідаючи за підручником, кажеш “Сталінська п’ятирічка”, “Сталінська конституція”?»; «Як довго ми ще будемо йти до комунізму?»; «Чому про все це розповідають зараз, а не розповіли на ХІХ з’їзді?»; «Зараз немає охоти читати газети, у них зазвичай все так добре написано, а в житті насправді, на жаль, так багато негараздів». Студенти Московського історико-архівного інституту запитували: «Чому так мало стали писати про Й.Сталіна?»; «Які помилки містяться у “Короткому курсі” історії партії»; «Яку шкоду приносить культ особи?». Як у київських, так і в московських вищих навчальних закладах велика кількість запитань обговорювалася в кулуарних розмовах, а пропагандисти уникали відповідати на гострі питання суспільно-політичного характеру³⁵.

Після ХХ з’їзду держава одразу почала реалізовувати його рішення³⁶. У ВНЗ країни було змінено плани з політико-виховної, наукової роботи та навчально-методичні плани суспільно-політичних кафедр³⁷. Викладачам було поставлено завдання «переконливо, глибоко та наполегливо пояснювати зміст» матеріалів ХХ з’їзду³⁸. Настрахані досвідом попередніх років, деякі з них перебували у напруженому, часом розгубленому стані. Наприклад, на окремі запитання студентства КПІ з цієї тематики педагоги безпорадно знизували плечима, посилаючись на те, що їм відомо про це рівно стільки, скільки й молоді, під різними приводами уникали коментувати дану подію³⁹. Така обережність підігрівала інтерес студентської молоді до цієї тематики. Зокрема, четвертокурсники історико-філософського факультету Київського університету запитаннями з цього приводу довели викладачку до сліз⁴⁰.

Поряд з тим окремі педагоги одразу відчували віяння нових перемін і після ХХ з’їзду партії переконували студентів, наприклад, Львівського університету, що завжди сумнівалися у «теоретичних здібностях» Сталіна і ніколи не тримали у себе його праць, а вже після ХХІ з’їзду заявляли, що вони завжди були переконані у «“теоретичному таланті” Сталіна, тому ніколи не викидали зі своєї бібліотеки його робіт»⁴¹.

Під час вивчення матеріалів ХХ з’їзду на практичних заняттях суспільствознавці здебільшого намагалися акцентувати увагу студентів на питаннях перспектив розвитку економіки в новій п’ятирічці. Однак і зацікавленість молоді соціально-економічним розвитком країни не раз спантеличувала, іноді і заганяла у «глухий кут» педагогів. Наприклад, третьокурсника факультету журналістики Київського університету цікавило: «Чим можна пояснити, що у нас, в СРСР автомашина “Москвич” коштує 9 тис. руб., до того ж за нею велика черга, а в Чехословаччині машина подібного типу коштує, як перевести на наші гроші 3 тис. руб.? Може доречно було б організувати зовнішню політику так, щоб у нас продавалися Чехословацькі автомашини?».

Викладач Бондарев розгублено відповів: «Хто вам сказав, що автомашини типу “Москвич” коштують в Чехословаччині 3 тис. руб.? Звідки Ви взяли? Від кого чули? Наслухалися Бі-бі-сі і базикаєте?»⁴². Інтерес студента вивів викладача із рівноваги.

У довідці заступника заввідділу пропаганди та агітації ЦК ЛКСМ України М.Петухова йшлося про те, що студентство Київського університету в кінці лекцій з цієї тематики запитань лектору взагалі не ставило, таку обставину він пояснював побоюванням молоді «аби її ні в чому не звинуватили». За його спостереженнями, обговорення тез ХХ з'їзду активно відбувалося у коридорах університету⁴³. Здебільшого студенти вели розмови про нормалізацію відносин з Югославією, встановлення дипломатичних зв'язків із ФРН, зарубіжні візити М.Хрущова та М.Булганіна, утворення організації Варшавського договору, скорочення армії, питання освіти і становища у сільському господарстві, однак критикувати політику КПРС або уряду вони не наважувалися⁴⁴.

Жваве обговорення в суспільстві питань політичного характеру, пов'язаних з «культури особи», не позбавило молоді інтересу до буденних проблем економічного життя. Архівні матеріали свідчать, що розвінчання культури для них не було проблемою номер один: їх більше турбували соціально-економічні негаразди, адже фінансово-побутове становище більшості бажало кращого. В середовищі студентства точилися розмови про дефіцит деяких продуктів харчування та промислових товарів, про гостроту житлової проблеми⁴⁵, виникали запитання: «Чому піднялися ціни на м'ясо та вовну?»; «Чому вже два роки не було зниження цін?»⁴⁶ (зниження цін на окремі продукти харчування припинилося практично одразу після смерті Й.Сталіна).

Окремі студенти доповідь М.Хрущова сприйняли не як декларацію, а як заклик до реальних дій. Всі комсомольські збори відрізнялися від минулих років небувалою активністю молоді. Зокрема, у доповідній записці ЦК ВЛКСМ «Про покращення виховної роботи серед студентської молоді» відзначалося, що на звітно-виборчих зборах 1956 р. відверто критикувалися комсомольські, партійні, профспілкові організації, керівництво та викладацький склад ВНЗ⁴⁷.

Активісти направляли свій скепсис насамперед проти комсомольської організації, яку добре знали з середини (зокрема, формалізм, бюрократизм у вирішенні різноманітних питань, зокрема, побутових). Вони висловлювали недовіру комсомольській організації та її структурі, порядкам ВНЗ, діям парткому. У поодиноких випадках студенти вдавалися до спроб створити альтернативні, ідеологічні молодіжні центри. Наприклад, в КПІ була організована група студентів на чолі з членом комітету, відповідальним за політмасовий сектор, Руденком. На своїх зборах група вивчала різноманітні питання з медицини, сільського господарства, основ марксизму-ленінізму.

Від пропозиції керівництва займатися вивченням основ з цієї дисципліни у гуртку при відповідній кафедрі Руденко відмовився, мотивуючи це тим, що така робота там ведеться формально і задовольнити їх вимог не може. Група Руденка намагалася власними силами знайти вихід з «катастрофічного» стану комсомолу, перетворити комсомол на авангард молоді. У березні 1956 р. на міжінститутському активі, де на порядку денному розглядалося питання: «Про результати роботи XX з'їзду і завдання комсомольської організації Київського політехнічного інституту», актив Руденка різко розкритикував дирекцію інституту та комітет комсомолу. На зборах був присутній і представник ЦК ЛКСМУ Бойченко, який непереконливими тлумаченнями значення XX з'їзду ще більше збурих студентську аудиторію. Це стало приводом для появи різноманітних чуток серед молоді і підтримки ідей Руденка та його однодумців. У кінці зборів згаданий студент резюмував, що «комсомол — це не передовий загін молоді, а пасивна маса несвідомої молоді». Для того часу подібна заява була рівнозначна антидержавній, проте вона засвідчила певне морально-психологічне розкріпачення молоді.

Згодом студенти КПІ написали лист до ЦК ВЛКСМ, в якому виклали свої критичні зауваження щодо діяльності комсомолу. Нам не вдалося з'ясувати, яка відповідь надійшла з Москви, однак в архівному документі зафіксовано інформацію про спеціальне засідання, організоване бюро міськкомітету ЛКСМУ для розгляду цього листа. Учасники зборів спробували переконати авторів у неправильності їх висновків, однак їх старання виявилися даремними. Засідання відвідав і студент Руденко, про нього і про групу його однодумців всім присутнім було відомо, однак, аби не нагнітати і без того напружену атмосферу, організатори засідання не наслідилися підняти питання щодо обговорення їх поведінки. Секретар комітету комсомолу Дерев'яно обмежився лише поясненнями студенту неправильності його суджень, проте хлопець не змінив своїх переконань⁴⁸.

За критичні висловлювання на адресу комсомолу, керівництва ВНЗ та ін. уже наступного року проти деяких студентів держава застосовувала репресії. Так, наприклад, відчувши певні послаблення ідеологічного тиску, студенти-фізики Львівського державного університету (далі — ЛДУ) у 1957 р. на зборах парторганізації почали відкрито критикувати радянську дійсність, зачіпали подібні питання і на семінарських заняттях. Активністю вирізнявся студент Волощук, який неодноразово публічно критикував комсомол; його позицію підтримали інші студенти інституту, юнака одразу було обрано членом факультетського комсомольського бюро, де він очолив ідеологічну ділянку роботи. Згодом партійне керівництво, зрозумівши небезпечність популярності юнака серед іншої молоді, домоглося виключення Волощука спочатку з комсомолу, а потім з університету, проте загальний настрій молоді змін не зазнав⁴⁹.

На радіотехнічному факультеті Київського університету другокурсник Зуєв запропонував провести анкетування з політичних питань, але комсомольське бюро заборонило подібні дії. Цю ідею підтримав лише студент Соломка, який і склав анкету з питаннями, що, на його думку, найбільше цікавили молодь: як ставиться студентство до політики СРСР в Югославії, до принципу висунення на виборах у Польщі більшої кількості кандидатів, ніж потрібно; до сучасного стану комсомолу; до багатопартійності у Китаї та Польщі; до глушіння іноземних радіостанцій; до співіснування двох систем; до вільного відвідування лекцій тощо. У результаті студента Соломка теж було виключено з навчального закладу⁵⁰.

ХХ з'їзд дозволив молоді озвучити різноманітні наболілі проблеми, функції речника спробувала виконувати студентська стінгазета, однак така демократія закінчувалась ледве розпочавшись. Зокрема, у грудні 1956 р. гумористичний додаток до газети «Лінотип» (ініціатором та співавтором якої був студент Б.Мар'ян, про якого мова піде нижче) факультету журналістики Київського університету закликав звільнити стінгазету від адміністрування, боротися із деканатом за зміни навчальних планів тощо⁵¹. Його було заборонено.

Завідуючий відділом науки та культури ЦК КПУ С.Комаренко повідомляв секретаря ЦК КПУ О.Кириченка, що в січні 1957 р. студенти II-го курсу механічного факультету КПІ (В.Михайленко та ін.) вивісили стінгазету «Кувалда». «Тепер, після ХХ з'їзду, ми знаємо, як глибоко неправильно можуть вести себе керівні органи як ВЛКСМ, так і КПРС, і ми піддаємося на грубий, але явно неправильний натиск з боку членів партії. ...До речі, про нашу парторганізацію. Ні, про неї нема чого сказати, адже в нашій країні не прийнято погано говорити про нашу партію. ...Ну, що ж товариші-парторганізація, ...не називайте нас контрою за те, що хочемо виконувати рішення вашого ж партійного з'їзду»⁵². Автори газети стали на захист студента 5-го курсу гірничого факультету, якого за критичні зауваження на адресу ЛКСМУ було виключено із комсомолу та йшлося про відрахування його з інституту. Цей факт розслідували органи КДБ. Під час розмови із керівництвом комсомолу студент Михайленко не зрікся своїх переконань, свої вчинки виправдовував, посилаючись на висновки рішень ХХ з'їзду⁵³.

Подібні факти, однак, не настільки радикальні, спостерігалися і в середовищі студентів-фізиків Дніпропетровського університету. У стінгазеті «Супутник» 1957 р. замість стандартного заклику до всіх пролетарів об'єднуватися, студенти вмістили лозунг «Хай квітнуть всі квіти». Основний зміст газети зводився до думки, що кожен має право на власні погляди. Через день газету зняли. Молодь почала вимагати пояснення, проте вагомих аргументів щодо зняття газети не знайшлося, їм лише пояснили, що у газеті «віяло песимізмом у наш щасливий час»⁵⁴.

Стінгазети тимчасово стали органами студентського вільнодумства. Іноді їх зміст виходив за межі задекларованого владою «правильного розуміння» значення закритого листа ЦК. Таких активістів одразу було «профілактовано» та «знешкоджено». Поодинокі приклади такої рефлексії свідчили, що зерно, хоч і «скупі, здебільшого перекрученої правди» знайшло благодатний ґрунт у свідомості мислячого студентства і змусило критичніше оцінювати дійсність та інформацію, яка надходила з офіційних джерел, а також, хоч і на рівні інституту, відстоювати власні інтереси.

Під впливом «вітру перемін», нав'язаних ХХ з'їздом, у кінці 1957 р. студент-журналіст 4-го курсу Б.Мар'ян на факультетських комсомольських зборах почав виступати з критикою комсомольського бюро, висував пропозиції стосовно свободи друку стінної газети, закликав боротися з деканатом, домагатися вільного відвідування лекцій⁵⁵. Така активність студента насторожила партійну та комсомольську організацію навчального закладу, тому його було викликано на «профілактичну» бесіду до секретаря парткому інституту І.М.Карнаухова. Щоб пояснити свою поведінку Б.Мар'ян на зустріч з представником парторганізації приніс таку собі «Програму-мінімум», до якої увійшли 27 цілком демократичних позицій; після певного редагування її планувалося надіслати до ЦК КПРС. Пункти програми загалом відповідали Конституції УРСР 1937 р., проте окремі з них суперечили самій природі тоталітарної системи: зміцнити суверенітет республік; ввести право на свободу слова для преси; ліквідувати привілеї членів КПРС; дозволити вільний в'їзд та виїзд із країни; реорганізувати комсомол; відмінити цензуру; оприлюднити секретні матеріали і документи незрозумілих судових процесів; забезпечити студентів стипендією у розмірі середнього прожиткового рівня, житлом; надати право вільного відвідування лекцій та ін.⁵⁶ Ці положення знайшли підтримку у трьох його найближчих друзів. Програма стала приводом для обговорення персональної справи Б.Мар'яна на комсомольських зборах 4 курсу факультету журналістики. Хлопця було названо «класовим ворогом», «гнилою людиною» тощо, а створену ним програму — «маренням божевільного» тощо. На пропозицію виключити Мар'яна з комсомолу його товариш-однодумець В.Дамаскін заявив, що якщо відрахувувати Мар'яна, то потрібно відрахувати й 90% інших студентів факультету. Така репліка була не випадковою, очевидно думки «опального студента» поділяла значна частина молоді цього факультету. У даному випадку спрацьовував звичайний механізм «подвійної моралі»: студентство побоюлося підтримати Б.Мар'яна — страх за своє майбутнє виявився сильнішим. Всі присутні без винятку проголосували за виключення Б.Мар'яна з комсомолу, згодом наказом ректора його було відраховано з інституту, а справу направлено на розгляд КДБ.

У процесі досудового слідства комітетом держбезпеки було з'ясовано, що Б.Мар'ян у своєму щоденнику занотовував критичні міркування щодо радянської дійсності. Вивчення щоденника дає підстави вважати, що студент загалом не був проти комуністичної системи як такої, він виступав лише за реанімацію окремих ідей Леніна, однак його роздуми випередили час, тому не дивно, що вони налякали владу та були розцінені нею як антирадянська пропаганда. Б.Мар'яна було засуджено на 5 років перебування у виправно-трудовій колонії⁵⁷, а його однодумців виключено із комсомолу та університету⁵⁸.

Критичне ставлення до системи у Б.Мар'яна, як і в студента Ужгородського університету В.Кушніра (а їх долі були типовими), сформувався під впливом власної сімейної драми, складних матеріально-побутових умов, постійної несправедливості з боку інститутської бюрократії. У кінці 30-х рр. батька Б.Мар'яна було заарештовано за протидію колективізації у Молдові, згодом на 10 років за співпрацю під час війни з окупаційними румунськими властями (очевидно тому хлопець приїхав на навчання до України). Студент постійно відчував гострі матеріально-побутові негаразди, зокрема, не мав фінансової можливості знімати «куток», спав на підлозі у різних кімнатах; 1955 р. хлопцеві вдалося влаштуватися до гуртожитку завдяки клопотанням ЦК комсомолу Молдови, 1956 р. він знову не отримав житло.

Викликані доповіддю М.Хрущова дії Б.Мар'ян вичерпно пояснив у скарзі, відправленій до ЦК КПРС: «Хто я такий? Не злочинець, звичайно, а продукт ліберальних віянь 1956-го року. ХХ з'їзд розтопив лід страху і мовчання, викликаних культом особистості: заговорили всі одразу — друзі і вороги, озлоблені та байдужі. Заговорили вільно про все, ніхто не думав, що за це покарають. Послаблення зверху призвело до трагедії в Угорщині. Тут багато хто почав тверезіти. Вони зрозуміли, що навіть у базіканні можна далеко зайти, що на ній наживаються справжні вороги соціалізму. Я належав до тих, хто це зрозумів»⁵⁹.

Серед частини населення радянської України побутував стереотип, що антидержавні погляди були притаманні західноукраїнцям. Наприклад, у доповідній записці інструктора ЦК ЛКСМУ Кириятського секретарю ЦК ЛКСМУ М.Кириченку йшла мова про те, що однодумці Б.Мар'яна приїхали на навчання із Західної України⁶⁰. Насправді, студенти В.Дамаскін та В.Губанов були родом з м. Харкова⁶¹, а І.Пашков — з Курської області⁶². Згодом з'ясувалося, що ряди шістдесятників та дисидентів поповнювалися і за рахунок випускників 50-х рр. східного регіону. Так, І.Дзюба був родом і Донеччини⁶³, а Н.Світлична та її брат І.Світличний — з Луганщини⁶⁴.

Приблизно в той самий часовий проміжок, в першій половині 1957 р., за таким ж сценарієм розглядалася справа студента 4 курсу, іншого «ідеологічного» факультету — історико-філософського — цього ж університету,

Б.Шипенка. У рукописному журналі «Буза» він та його друзі вміщували сатиричні замітки, в яких також критикувалися викладачі ВНЗ, висміювався бюрократизм, який, на їх думку, панував в університеті. За таку самодіяльність Б.Шипенка відрахували з лав КПРС, а двох інших співавторів — з комсомолу та інституту, згодом справу розглядали органи прокуратури. Б.Шипенко, не витримавши морального тиску, покінчив життя самогубством, інших учасників поновили у ВНЗ⁶⁵. Справжнє ставлення до радянської системи Б.Шипенко відважився висловити у передсмертному листі: «...Я вірю у майбутнє, і це майбутнє настане... Там люди будуть відчувати себе людьми, а не безхребетними нікчемами. Вони будуть ходити гордо, а не плазувати. Людина це горда, прекрасна, велична і багата істота. Її не можна принижувати і ображати, дивитися на неї як на безмозгу машину, адже вона відчуває і думає, потрібно дивитися на людину як на людину. У нас так на людину не дивляться. Свої істинні почуття можна висловлювати хіба що тільки перед смертю ...Справа “Бузи” лише показала особисто мені, яка порочна наша політична система, показала, як ставляться у нас до людини⁶⁶».

Активнішими у критичних виявах стосовно комсомолу, керівництва ВНЗ тощо у процесі розвінчання «культу особи» були студенти технічних спеціальностей. Очевидно, що молодь, зокрема, «ідеологічних» факультетів — історичних, філософських, журналістських — розуміла, що знаходиться під пильним контролем керівництва ВНЗ, парткомів, комсомолу інститутів, РК ЛКСМУ і ЦК КПРС тощо, тому в основному не висловлювала відкрито свої думки. Безперечно частина молоді цих профілів уважно спостерігала за процесами, які відбувалися у країні, і реально оцінювала їх значення. Однак зрозумілим для них залишилося й те, що «мовчання — золото», а також запорака спокійного завершення навчання і початку успішної кар'єри. Однак, були виключення з правил. Окремі студенти, не зважаючи на тотальний ідеологічний контроль, у своїх міркуваннях спромоглися піти далі свого часу, однак їх подальша доля склалася трагічно.

Студентство загалом підтримало курс Хрущова, засудило «культ особи». Для більшості Й.Сталін втратив ореол «святості». З одного боку розвінчання «культу особи» дозволило політично активній частині студентства вільніше висловлюватися не тільки щодо проблем політичного характеру, які їх хвилювали, зокрема, занепад комсомольської організації, а й щодо питань, які виникали у них у процесі навчання: їх почали турбувати перевантаженість навчальних планів та необхідність їх перегляду, рівень професійної та ідейної підготовки як викладачів, так і молодих спеціалістів, складні матеріально-побутові умови, зазвичай ініціаторами критики були студенти-старшокурсники. З іншого боку процес розвінчання «культу особи» допоміг владі викрити інакодумців.

Сплески політичної активності після ознайомлення з доповіддю М.Хрущова спостерігалися в другій половині 1956 рр. — в першій половині 1957 р. переважно серед комсомольців, однак вони мали епізодичний характер. Якщо на початковому етапі влада намагалася переконати молодь у хибності її критичних висновків, то в кінці 1956 р. — в першій половині 1957 рр. до нелояльних студентів застосовувалися перевірені методи боротьби — репресії.

По суті відбувалися полярні процеси: з одного боку проходила активна реабілітація репресованих в сталінські часи, з іншого — з'являлися нові репресовані «хрущовського періоду», до рядів яких потрапило і мисляче студентство.

Зовсім іншою була атмосфера сприйняття «культу особи» в середовищі студентства Західної України. Більшість молоді краю, порівняно недавно отримала свій «життєвий досвід» у цій системі, адже була безпосереднім свідком встановлення радянської влади у цьому регіоні (численні, іноді безпідставні, звинувачення у приналежності до ОУН і УПА, в «українському буржуазному націоналізмі», репресії проти національно свідомого студентства ВНЗ Львова, Ужгорода, Чернівців і т. д.). Крім того, деяка інформація надходила від студентів — вихідців із Східної України, які навчалися у ВНЗ Західної України, про це, зокрема, наголошувала О.Комаринець, студентка-філолог 1940 — 1950-х рр. Львівського університету:

Закарпатці слухали угорське радіо, а на Львівщину різноманітна інформація в основному надходила з радіопередач «Голосу Америки», «Бі-бі-сі»⁶⁷, «Вільної Європи», «Свободи»⁶⁸, а також з польської преси, яка вільно розповсюджувалася у Львові⁶⁹ (щоденно продавалося близько 1000 екземплярів різних польських газет)⁷⁰. Таким чином, студентство цього регіону про табуйовані теми було краще поінформоване і тому робило здебільшого критичні, набагато глибші висновки щодо «культу особи». Наприклад, у грудні 1956 р., майже через рік після «розвінчання» Й.Сталіна, комітетом комсомолу Львівського університету було проведено такий собі вечір запитань та відповідей (ще одна з форм політико-ідеологічного виховання). Організаторам вечору було передано більш ніж 400 анонімних запитань на різні теми. 13% з них були антирадянського змісту. Один із студентів слушно висловив свої міркування з цього приводу: «Хрущов на ХХ з'їзді критикував Сталіна за репресії і т. д. (мається культ особистості). Всім відомо, що сам Хрущов був головою Ради Міністрів УРСР і секретарем ЦК КП України і особисто здійснював репресії, тобто 100 тисяч»⁷¹. Отже, частина західноукраїнського студентства хоча достеменно і не знала правди, однак розуміла, що до репресій причетний не лише деспотичний Сталін та НКВС, а і його викривальник — новий лідер КПРС М.Хрущов. Сучасні дослідники твердять про активне сприяння репресіям 1937–1938 рр. М. Хрущова, який

з 1938 р. очолював парторганізацію України. За даними В.Сурніна, за 1938–1940 рр. в Україні було заарештовано 167 тис. 565 осіб. Отож, така «правда» спонукала нового керманіча до численних перекручень того, що відбувалося насправді, і до фальсифікації, зачитаної ним у вигляді доповіді 25 лютого 1956 р.⁷² Те, що так старанно намагався приховати у своїй доповіді Хрущов, не залишилося поза увагою мислячої молоді Західної України.

Обговорення «культу особи» Сталіна переключило увагу молоді цього регіону на політичні проблеми, серед деяких з них виникали такі запитання: «Чому у нас неможливо, щоб існувало 2 або 3 партії, які б у своєму статуті та програмі були згідні зі ст. 1–12 Конституції СРСР? Так могла б у нас існувати КППС — програма і статут якої відомий. Друга партія могла б називатися соціалістичною, яка б критично підходила до всіх питань, покращила б умови робітників та селян, надала ширше демократичне виборче право тощо. Третя могла б називатися соціал-демократичною партією з подібною програмою і статутом до другої, лише з окремими змінами. Тоді б уже не існувало культу особи Сталіна, Хрущова тепер, а існувала би в повному розумінні соціальна демократія. Чи можливе існування 2 або 3 партій? Особиста думка — можливо»⁷³.

Після смерті Й.Сталіна та його «розвінчання» в окремих ВНЗ Львова послабилася навчально-виховна дисципліна. Наприклад, різноманітні перевірки виявили, що значна частина студентства сільськогосподарського інституту була погано поінформована про матеріали закритого листа ЦК про «культ особи», хоча у доповідній записці відділу науки і культури ЦК КП України «Про стан ідейно-виховної роботи у Львівському сільськогосподарському інституті» зазначалося, що студенти неодноразово просили організувати для них виступ делегата XX з'їзду КППС, зробити доповідь про «культ особи» тощо. Впродовж березня–травня 1956 р. в інституті не було прочитано жодної лекції з тем суспільно-політичного життя. Водночас переважна частина 5-х курсів ігнорувала лекції та семінари з суспільно-політичних дисциплін, тематикою яких були матеріали XX з'їзду КППС, спостерігалися зриви занять⁷⁴. Наступного 1957 р. інструктор відділу науки та культури Львівського обкому КПУ під час бесіди із молоддю львівських ВНЗ з'ясував, що деякі студенти «показали вкрай слабкі знання із питань сучасності». Наприклад, студент-економіст 2-го курсу сільськогосподарського інституту нічого не знав про тези доповіді М.Хрущова. Студент 4-го курсу факультету електрифікації зізнався, що останнім часом не слухав ніяких суспільно-політичних лекцій, взагалі не читав газет та журналів. Бесіди із молоддю механічного та агрономічного факультетів також виявили, що більшість студентів не цікавилася періодикою, не відвідувала політінформацій та не була знайома з тезами М.Хрущова тощо⁷⁵.

В період активної «лібералізації» окремі студенти продовжували вважати Й.Сталіна великим вождем. Жодні аргументи про його репресивну діяльність проти окремих народів СРСР (чеченців, інгушів, кримських татар) не похитнули впевненості студентів-сталіністів у величчї їх кумира. Під час обговорення молоддю Львова подій 1956 р. у Польщі та Угорщині студент торгово-економічного інституту (родом із Західної Білорусі) у бесіді з працівником міському партії міркував: «Радянський Союз дійсно багато допомагає країнам демократії, а вони нам за це відповідають невдячністю... Коли був живий Сталін, то він тримав усіх міцно в руках і таких подій, які зараз відбуваються в Польщі та Угорщині не було». Студент сільсько-господарського інституту, родом з Вінницької області, був такої думки: «Якби батько Сталін був живий, він би половину виселив в Сибір і порядок швидко навів би в Угорщині»⁷⁶. У 1957 р. студентка Миколаївського технікуму Кравченко безапеляційно заявляла: «Сталін був нашим батьком і буде»⁷⁷. Міркування згаданих студентів не схожі на загравання перед партійними посадовцями, які проводили бесіди з метою вивчення настроїв студентської молоді стосовно вказаних подій: подекуди стереотипи зламати було досить складно — у частини молоді, зокрема, з Центрально-Східної України, міцно укорінилася асоціація порядку з особистістю Й.Сталіна, репресії та насилля вони виправдовували як засіб збереження могутності та цілісності держави. Така молодь була продуктом виховання радянської системи. Н.Матвієнко, студентка 1958–1963 рр. ВНЗ, розповіла безпосереднього свідка тих подій — дядька, реабілітованого 1958 р., про пережите в таборах, категорично не сприймала, заявляючи, що у Радянському Союзі бути такого жажіття не може⁷⁸.

Таким чином, реакція студентства — активного сегмента суспільства — на закриті доповідь М.Хрущова на XX з'їзді КПРС для влади здебільшого виявилася несподіваною. Молодь не залишилася осторонь внутрішньополітичних пертурбацій країни і зреагувала на згадану подію не зовсім так, як очікувала влада: крім засудження культу Й.Сталіна, критики від молоді зазнали окремі структури КПРС, тобто ореол «святості» для більшості втратила також і Комуністична партія. У доповіді міністра вищої освіти СРСР В.Єлютіна від 7 вересня 1957 р. в ЦК КПРС щодо настроїв студентської молоді констатувалося: «Розвінчання культу особи Й.Сталіна зруйнувало звичні для багатьох юнаків та дівчат погляди та переконання. У деяких молодих людей з'явилися песимістичні та аполітичні настрої, вони почали сумніватися у правильності політики партії, допускати неправильні висловлювання»⁷⁹. Таким чином, «культ особи» примусив більшість замислитися над тим, що насправді відбувалося у минулі роки в житті країни, посприяв їх поступовому морально-психологічному розкріпаченню і започаткував процеси трансформації свідомості.

Оцінки студентством «культу особи» залежали від характеру інформації, якою вони володіли щодо подій 1956 р., сімейного та шкільного виховання, особистого життєвого досвіду. Для більшості, життя якої проходило під тотальним контролем ідеологічної пропаганди процес «розвінчання культу» виявився болісним, однак та ж сама ідеологія за відносно короткий проміжок часу переконала молодь і у протилежному. Насамперед, зрушення у свідомості відбулися на особистісному рівні і велика частина студентів позбулася впливу міфу «святості вождя». Парадоксально, однак у 1960-ті рр. з'ясувалося, що окремі випускники радянських ВНЗ, майбутня опора радянської тоталітарної системи, стали шістдесятниками та дисидентами.

Для аполітично налаштованої молоді розвінчання «культу особи» було лише черговим пропагандистським заходом партії. Мисляча молодь доповідь М.Хрущова розцінила як сигнал до змін у суспільному житті, початок оновлення ідей соціалізму. Комсомольці-активісти промову М.Хрущова зрозуміли як заклик до реальних дій. Навколо них почала гуртуватися й інша молодь, яка переконалася, що комсомол є утворенням формальним і догматичним; вона висловила за реформування комсомольської організації.

Розвінчання «культу особи» породило сумніви, сум'яття в умах молоді, невпевненість, апатію, розчарування, однак серед окремих осіб — навпаки, активність, надію на можливість покращення соціалістичного устрою.

Іншою виявилася реакція на цю подію в частини західноукраїнських студентів. Переважна більшість місцевої молоді була далека від ідеалізації образу Й.Сталіна, бо Західна Україна набагато пізніше приєдналася до СРСР і за десятиліття «радянізації» краю система виховала у свідомості більшості почуття страху, проте не позбавила здатності об'єктивно та критично аналізувати інформацію, що надходила від влади. Загалом студентство цього регіону стримано сприйняло нову політичну кон'юнктуру, однак воно глибше осягнуло суть доповіді. Хоча доповідь М.Хрущова більшістю була сприйнята як сигнал про послаблення ідеологічного тиску, публічно висловлювати свої справжні думки стосовно того, що відбувалося в країні, студенти не наважувалися.

Доповідь про розвінчання «культу особи» 1956 р. стала відправною точкою трансформації суспільної свідомості. Вона сколихнула студентську громаду і значно змінила соціально-політичний світогляд багатьох. Зміна політичного клімату створила сприятливі умови для вільнішого висловлювання думок, переосмислення студентами історичних подій минулого та їх сучасності.

В статтє дана характеристика реакції студентів України на закритий доклад Н.Хрущева «О культуре личности и его последствиях» на

XX съезде КПСС. На основе документальных источников, интервью, воспоминаний исследовано, какие вопросы возникали у молодёжи в процессе изучения тезисов доклада Н.Хрущева. В частности, автор исследует влияние этого события на поведение и мировоззрение отдельных студентов. В статье проанализированы также особенности восприятия закрытого письма ЦК КПСС студенчеством Западной Украины.

Ключевые слова: культ личности, реакция, студенты, закрытый доклад, Н.Хрущев, XX съезд КПСС, поведение, мировоззрение.

The present paper considers the reception by the Ukrainian students of the confidential report of M.Khrushchev: «The cult of personality and its repercussions», at the XX congress of Communist Party of Soviet Union. At the base of documental sources, interviews, and memoires the questions were researched, which were aroused among the young peoples during the studies of the thesis of confidential report made by M.Khrushchev. In particular, the author of the paper pays attention to the influence of this action for the behavior and the outlook of some students. Additionally the specifics of the West Ukrainian students' perceptions of the confidential report of Central Committee of the Communist Party of Soviet Union were analyzed in the article.

Keywords: a student, personality cult, the reception, the closed lecture, N. Khrushchev, the XX congress of KPSS, the behavior, the outlook.

¹ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — 448 с; Баран В.К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. — Львів: Свобода, 1992. — 123 с.; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К.: «Альтернативи», 1999. — С. 67–133; Кульчицький С.В. Україна в добу Леніна, Сталіна і Хрущова: порівняльний аналіз // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчя від дня народження М.С.Хрущова. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 6–11.

² Колесов М.С. «Советская атлантида». Философские очерки. — Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2010. — 464 с.

³ М.С.Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 200 с.; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Інститут історії України НАН України, 2006.

⁴ Бажан О. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 112–117; Омельчук Д. Реакція населення Криму на доповідь та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідки» //

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 118–122; Брегеда М. Оцінка населенням Наддніпрянщини доповіді М.Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на ХХ з'їзді КПРС // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 10. — Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. — С. 40–44.

⁵ Аксютин Ю.В. Хрущовская оттепель и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. — М.: РОССПЭН, 2004. — 488 с.; Пыжиков А.В. Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели // Вопросы истории. — 2003. — № 4. — С. 47–57; Аксютин Ю.В. Хрущевская оттепель и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. — М.: РОССПЭН, 2004. — 488 с.

⁶ Пыжиков А.В. Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели // Вопросы истории. — 2003. — № 4. — С. 47–57.

⁷ Первая реакция на критику «культа личности» И.В.Сталина». По итогам выступления А.М. Панкратовой в Ленинграде в марте 1956 года / Публ. подг. А.В.Новиков // Вопросы истории. — М., 2006. — № 8. — С. 3–21; Первая реакция на критику «культа личности» И.В.Сталина»... // Вопросы истории. — М., 2006. — № 9. — С. 3–21; Первая реакция на критику «культа личности» И.В.Сталина»... // Вопросы истории. — М., 2006. — № 10. — С. 3–24.

⁸ Герасимова О. Общественно-политическая жизнь студенчества в эпоху «оттепели»: МГУ им. М.В. Ломоносова // Проблемы отечественной истории: источники, историография, исследования; Силина Л. Настроения советского студенчества. 1945–1964 гг. — Москва: Русский мир, 2004. — 236 с.

⁹ Силина Л.В. Настроения советского студенчества. 1945–1964 гг. — Москва: Русский мир, 2004. — С. 151.

¹⁰ Зубкова Е.Э. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1954 гг. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 138.

¹¹ Світлична Н. Моє навчання в університеті... // Сучасність. — 1983. — ЧЧ. 1–2 (261–262). — С. 287.

¹² Записано Н.Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф.Котляра (1932 р. н.). Навчався у 1951–1954 рр. на факультеті міжнародних відносин, з 1954–1956 рр. на історичному факультеті КДУ. Розмова тривала 1 годину 20 хв.

¹³ Андрушко В. Я звинувачую більшовизм... // З аудиторії за колочі дроті. Спогади студентів чернівецьких вузів, репресованих тоталітарною системою. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 21.

¹⁴ Світлична Н. Моє навчання в університеті... // Сучасність. — 1983. — ЧЧ. 1–2 (261–262). — С. 287.

¹⁵ Записано Н.Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П.Герасимової (1935 р. н.). Навчалася у 1952–1957 рр. на германо-романському відділенні КДУ. Розмова тривала 1 год. 10 хв; Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.О.Лізунова 1935 р. н. Навчався у 1953–1958 рр. на металургійному факультеті КПІ. Розмова тривала 4 години 30 хв; Записано Н.Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф.Котляра (1932 р. н.). Записано Н.Хоменко 4.12.2007 р. від М.Ф.Дмитрієнко (1935 р. н.). Навчалася у 1953–1958 рр. на історико-філософському факультеті КДУ ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 1 год. 30 хв;

Записано Н.Хоменко 23.10.2007 р. від В.О.Горбика (1936 р. н.). Навчався у 1954–1959 рр. на історико-філософському факультеті КДУ ім. Т.Г.Шевченка. Розмова тривала 40 хвилин.

¹⁶ Записано Н.Хоменко 23.10.2007 р. від В.О.Горбика (1936 р. н.)...

¹⁷ Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій // Рукопис: Укр. альм. спогадів, щоденників, листів, док., світлин: У 2 т. — К.: Криниця, 2004. — С. 78.

¹⁸ Там само. — С. 79–80.

¹⁹ Тригуб П. Стежками власної долі. — Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П.Могили, 2005. — С. 25.

²⁰ Кравцов В. Из ответов на анкету // Харківський історіографічний збірник. — Х.: ХНУ ім. Г.С.Сковороди, 2006. — Вип. 8. — С. 208–210.

²¹ Записано Н.Хоменко 25.10.2007 р. від М.Ф.Котляра (1932 р. н.)...

²² Записано Н.Хоменко 3.11.2010 р. від І.І.Майко (1937 р. н.). Навчалася у 1954–1959 рр. на біологічному факультеті КДУ. Розмова тривала 3 год. 20 хв.

²³ Записано Н.Хоменко 7.12.2007 р. від Г.П.Герасимової (1935 р. н.)...

²⁴ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.О.Лізунова 1935 р. н. Навчався у 1953–1958 рр. на металургійному факультеті Київського політехнічного інституту. Розмова тривала 4 години 30 хв.

²⁵ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.О.Лізунова 1935 р. н...

²⁶ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.О.Лізунова 1935 р. н...

²⁷ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.В.Кульчицького 1937 р. н. Навчався у 1954–1959 рр. на історичному факультеті ОДУ. Розмова тривала 1 години 40 хв.

²⁸ Записано Н.Хоменко 06.2010 р. від С.В.Кульчицького 1937 р. н...

²⁹ Зубкова Е.Э. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. Вказ. праця. — С. 143.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — Арк. 11, 13–14.

³¹ Там само. — Арк. 17.

³² Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) — Режим доступу до журн.: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/udod.ttml>.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5141. — Арк. 21

³⁴ Там само. — Ф. 7. — Оп. 17. — Спр. 561. — Арк. 11, 12; Там само. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 41.

³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 27.

³⁶ Російський державний архів новітньої історії (далі — РДАНІ). — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 179. — Арк. 28, 29, 137.

³⁷ Державний архів м. Києва (далі — ДАК м. Києва). — Ф. Р. 1246. — Оп. 221. — Арк. 2–7.

³⁸ ДАК м. Києва. — Ф. Р. 1246. — Оп. 209. — Арк. 1–3.

- ³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 26.
- ⁴⁰ Там само. — Оп. 17. — Спр. 561. — Арк. 11, 12; Там само. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 41.
- ⁴¹ Записано Н.Хоменко 4.12.2007 р. від Марії Федорівни Дмитрієнко (1935 р. н.)...
- ⁴² Крушельницька Л. Спогади із студентського життя // Археологічні дослідження Львівського університету, 2005. — Вип. 8. — С. 403.
- ⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 26.
- ⁴⁴ Там само. — Арк. 27.
- ⁴⁵ Тригуб П. Стежками власної долі. Вказана праця. — С. 28.
- ⁴⁶ РДАНИ. — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 128. — Арк. 27–29.
- ⁴⁷ Там само. — Оп. 35. — Спр. 58. — Арк. 124.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 124.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1398. — Арк. 42–44.
- ⁵⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4482. — Арк. 62, 63.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 4492. — Арк. 6–9.
- ⁵² Там само. — Арк. 6–9.
- ⁵³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4537. — Арк. 22, 23.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 14–17, 19.
- ⁵⁵ В. Веренев // Физтех-60. Люди и судьбы / [В.И.Луценко (сост. и отв. ред.)]. — Днепропетровск: Издательство Днепр. ун-та, 2000. — 420 с.
- ⁵⁶ Галузевий архів служби безпеки України (далі — ГА СБУ). — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 281–282.
- ⁵⁷ ГА СБУ — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 312.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 371–373.
- ⁵⁹ Гайовий Г. «Захалявне минуле» // Українське слово. — 24–30 січня. — 2002. — С. 13.
- ⁶⁰ ГА СБУ. — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 387.
- ⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1397. — Арк. 48.
- ⁶² ГА СБУ — Ф. 57638. Ф.П. 607755. — Арк. 127, 200.
- ⁶³ Там само. — Арк. 251.
- ⁶⁴ Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Вказ. праця. — С. 15.
- ⁶⁵ Світлична Надія: 1953–1958 // Сучасність. — 1983. — ЧЧ. 1–2 (261–262). — С. 287.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4587. — Арк. 66, 66 зв., 67 зв., 70 зв.
- ⁶⁷ Там само. — Арк. 52, 53.
- ⁶⁸ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали. Т.ІІ. 1953–1965. — Київ: Наукова думка, 1996. — С. 213.

⁶⁹ Богуславський О. «Свобода» як окраєць хліба, або внесок одного радіо в незалежність України // Вісник Запорізького осередку вивчення української діаспори. — Запоріжжя, 2007. — Вип. 5. — С. 103.

⁷⁰ Воловець Л. Спогади зі студентських літ // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 12. — 2004. — С. 711; Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях, XIX–XX століття / Інститут українознавства імені І.Крип'якевича, НАН України. — Л., 2001. — С. 324.

⁷¹ Україна: Хроніка XX століття. 1946–1960 рр. — Ч. 2. 1953–1960. Довідкове видання. — К.: Ін-т історії України, НАН України, 2005. — С. 432.

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1397. — Арк. 45.

⁷³ Сурнін В.Б. За кулісами «секретної» доповіді М.С.Хрущова // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». — Вип. 24. — 2010. — С. 156, 157.

⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 7. — Оп. 13. — Спр. 1397. — Арк. 44–45.

⁷⁵ ЦДАГО України. — с-т. 8/60. 26+40. 2.07.1956. — Постанова секретаріату, протокол № 8 § 60 від 30.04.1956. Арк. 4, 5.

⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4507. — Арк. 37, 51.

⁷⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали. Т. II. 1953–1965. — Київ: Наукова думка, 1996. — С. 213.

⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4373. — Арк. 28.

⁷⁹ Записано Н.Хоменко 4.11.2010 р. від Н.І.Матвієнко (1940 р. н.). Навчалася у 1958–1936 рр. на факультеті КПІ. Розмова тривала 1 год. 20 хв.

⁸⁰ РДАНІ. — Ф. 5. — Оп. 30. — Спр. 130. — Арк. 124.